BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

दारिद्र्य, असमानता आणि सर्वसमावेशक विकास : संशोधनात्मक अभ्यास

प्रो. डॉ. बालाजी आनंदराव साबळे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

श्री पंडितगुरु पार्डीकर महाविद्यालय,

सिरसाळा ता. परळी वै. जिल्हा बीड

गोषवारा

दारिद्र्य, आर्थिक व सामाजिक असमानता आणि सर्वसमावेशक विकास हे आधुनिक अर्थव्यवस्थेतील परस्परावलंबी व महत्त्वाचे घटक आहेत. आर्थिक विकासाचा वेग वाढणे म्हणजे समाजातील प्रत्येक घटकाचा विकास होणे नव्हे. विकासाचे लाभ समाजातील दुर्बल, वंचित, ग्रामीण, महिला, भूमिहीन कामगार आणि आर्थिकदृष्ट्या मागास घटकांपर्यंत पोहोचणे आवश्यक आहे. दारिद्र्यामुळे व्यक्तींच्या शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, निवास आणि जीवनमानाच्या संधी मर्यादित होतात. त्याचप्रमाणे उत्पन्न, संपत्ती, शिक्षण आणि संसाधनांच्या वितरणातील असमानता सामाजिक व आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत अडथळे निर्माण करते.

प्रस्तुत संशोधनात्मक लेखात दारिद्र्याची संकल्पना, असमानतेचे स्वरूप, भारतातील दारिद्र्य व विषमतेची कारणे, सर्वसमावेशक विकासाची आवश्यकता आणि या समस्यांवरील संभाव्य उपाययोजनांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासासाठी दुय्यम माहिती, आर्थिक सिद्धांत, सरकारी अहवाल आणि प्रकाशित संशोधन साहित्य यांचा आधार घेण्याची संशोधनात्मक चौकट स्वीकारली आहे. दारिद्र्यनिर्मूलन, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, आरोग्यसेवा, रोजगारनिर्मिती, सामाजिक सुरक्षा आणि संसाधनांचे न्याय्य वितरण या बाबी सर्वसमावेशक विकासासाठी महत्त्वाच्या असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

बीज शब्द: दारिद्र्य, आर्थिक असमानता, उत्पन्न वितरण, सर्वसमावेशक विकास, सामाजिक न्याय, रोजगारनिर्मिती, मानवी विकास.

1. प्रस्तावना: कोणत्याही देशाच्या आर्थिक प्रगतीचे मूल्यमापन केवळ राष्ट्रीय उत्पन्न, दरडोई उत्पन्न किंवा सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या वाढीवरून करणे पुरेसे नाही. त्या विकासामुळे सामान्य नागरिकांच्या जीवनमानात किती सुधारणा झाली, रोजगाराच्या संधी किती निर्माण झाल्या, शिक्षण व आरोग्यसेवा किती लोकांपर्यंत पोहोचल्या आणि समाजातील दुर्बल घटकांना विकासाच्या प्रक्रियेत किती सहभाग मिळाला, यांचाही विचार करणे आवश्यक आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेने स्वातंत्र्यानंतर कृषी, उद्योग, सेवा, माहिती तंत्रज्ञान, पायाभूत सुविधा आणि वित्तीय सेवांच्या क्षेत्रांत लक्षणीय प्रगती केली आहे. तथापि, विकासाच्या लाभांचे वितरण सर्व व्यक्ती, प्रदेश आणि सामाजिक गटांमध्ये समान प्रमाणात होत नाही. काही घटकांकडे उत्पन्न व संपत्तीचे अधिक केंद्रीकरण दिसते, तर अनेक कुटुंबांना स्थिर रोजगार, पुरेसे उत्पन्न, दर्जेदार शिक्षण आणि आरोग्यसेवा मिळविण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो.

दारिद्र्य आणि असमानता या केवळ आर्थिक समस्या नसून त्यांना सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि संस्थात्मक परिमाणेही आहेत. दारिद्र्यामुळे मानवी क्षमतांचा विकास मर्यादित होतो, तर असमानतेमुळे संधींचे वितरण असमतोल राहू

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

शकते. म्हणूनच आर्थिक विकासाचा केंद्रबिंदू केवळ उत्पादनवाढ नसून मानवी कल्याण, समान संधी आणि सामाजिक न्याय हा असणे आवश्यक आहे. या पार्श्वभूमीवर दारिद्र्य, असमानता आणि सर्वसमावेशक विकास यांच्यातील परस्परसंबंधांचा अभ्यास करणे हे प्रस्तुत संशोधनाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

2. संशोधन समस्येचे स्वरूप: आर्थिक विकास होत असतानाही समाजातील सर्व घटकांना त्याचा समान लाभ मिळतोच असे नाही. उत्पन्नातील असमानता, अनियमित रोजगार, ग्रामीण-शहरी विकासातील तफावत, शिक्षण व आरोग्यसेवेतील विषमता आणि सामाजिक वंचितता या समस्या विकासाच्या गुणवत्तेवर परिणाम करतात.त्यामुळे पुढील संशोधन समस्या महत्त्वाच्या ठरतात:

* आर्थिक विकास आणि दारिद्र्यनिर्मूलन यांच्यात कोणता संबंध आहे?

* उत्पन्न व संपत्तीतील असमानता सर्वसामान्यांच्या विकासाच्या संधींवर कसा परिणाम करते?

* सरकारी कल्याणकारी योजना दारिद्र्य कमी करण्यासाठी कोणत्या प्रकारे उपयुक्त ठरू शकतात?

* सर्वसमावेशक विकास साधण्यासाठी कोणत्या आर्थिक व सामाजिक धोरणांची आवश्यकता आहे?

3. संशोधनाची उद्दिष्टे: प्रस्तुत संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. दारिद्र्य आणि आर्थिक-सामाजिक असमानता या संकल्पनांचा अभ्यास करणे.

2. भारतातील दारिद्र्याच्या स्वरूपाचे आणि त्यामागील कारणांचे विश्लेषण करणे.

3. उत्पन्न वितरण, रोजगार, शिक्षण आणि आरोग्य यांचा सर्वसमावेशक विकासाशी असलेला संबंध स्पष्ट करणे.

4. दारिद्र्यनिर्मूलनासाठी राबविण्यात येणाऱ्या सरकारी योजनांच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.

5. सामाजिक न्याय, समान संधी आणि शाश्वत विकास साधण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

4. संशोधनाची गृहीतके:

1. आर्थिक विकासाचे लाभ सर्व सामाजिक व आर्थिक घटकांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचत नसल्यास असमानता कायम राहू शकते.

2. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, कौशल्यविकास आणि स्थिर रोजगाराच्या संधी वाढल्यास दारिद्र्य कमी करण्यास मदत होते.

3. सामाजिक सुरक्षा आणि प्रभावी कल्याणकारी योजनांमुळे दुर्बल घटकांची आर्थिक असुरक्षितता कमी होऊ शकते.

4. प्रादेशिक समतोल, महिला सक्षमीकरण आणि मानवी भांडवलातील गुंतवणूक सर्वसमावेशक विकासाला चालना देते.

5. संशोधन पद्धती: प्रस्तुत लेखासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा आधार घेतला आहे. संशोधनासाठी दुय्यम माहितीचा वापर करण्याची चौकट स्वीकारली आहे. यामध्ये नीती आयोगाचे बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक अहवाल, जागतिक बँकेचे दारिद्र्य व समता विषयक अहवाल, सरकारी प्रकाशने, अर्थशास्त्रातील संदर्भग्रंथ आणि प्रकाशित संशोधन लेख यांचा समावेश होतो.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

दारिद्र्य आणि असमानता समजून घेण्यासाठी उत्पन्नाधारित दारिद्र्य, बहुआयामी दारिद्र्य, रोजगाराची गुणवत्ता, शिक्षण, आरोग्य आणि मूलभूत सुविधांची उपलब्धता या निर्देशकांचा विचार केला आहे.

या लेखात स्वतंत्र प्राथमिक सर्वेक्षण केलेले नाही. त्यामुळे निष्कर्ष हे उपलब्ध दुय्यम माहितीच्या विश्लेषणावर आणि सैद्धांतिक विवेचनावर आधारित आहेत.

6. दारिद्र्याची संकल्पना व स्वरूप: दारिद्र्य म्हणजे व्यक्ती किंवा कुटुंबाला सन्मानपूर्वक जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उत्पन्नाचा, उपभोगाच्या साधनांचा आणि मूलभूत सुविधांचा अभाव होय. दारिद्र्य ही केवळ पैशांची कमतरता नसून ती मानवी विकासाच्या संधींवर मर्यादा आणणारी व्यापक सामाजिक-आर्थिक समस्या आहे.

1. निरपेक्ष दारिद्र्य: निरपेक्ष दारिद्र्य म्हणजे अन्न, वस्त्र, निवारा, स्वच्छ पाणी, मूलभूत आरोग्यसेवा आणि जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक संसाधनांचा अभाव होय. दारिद्र्यरेषा किंवा संबंधित किमान उपभोग निकषांच्या आधारे याचे मोजमाप केले जाऊ शकते.

२. सापेक्ष दारिद्र्य: सापेक्ष दारिद्र्य म्हणजे समाजातील इतर घटकांच्या तुलनेत एखाद्या व्यक्तीचे किंवा कुटुंबाचे उत्पन्न व जीवनमान लक्षणीयरीत्या कमी असणे. समाजातील आर्थिक अंतर, सामाजिक सहभाग आणि उपलब्ध संधींच्या संदर्भात या संकल्पनेचे महत्त्व स्पष्ट होते.

३.बहुआयामी दारिद्र्य: बहुआयामी दारिद्र्याच्या संकल्पनेनुसार उत्पन्नाव्यतिरिक्त आरोग्य, शिक्षण आणि जीवनमानातील वंचितताही विचारात घेतली जाते. नीती आयोगाच्या राष्ट्रीय बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकात पोषण, शालेय शिक्षण, स्वच्छता, पिण्याचे पाणी, वीज, निवास, स्वयंपाकाचे इंधन आणि बँक खाते यांसारख्या घटकांचा समावेश आहे. ही संकल्पना दारिद्र्याचे अधिक व्यापक चित्र स्पष्ट करते. एखाद्या कुटुंबाचे उत्पन्न वाढले तरी त्याला दर्जेदार शिक्षण, आरोग्यसेवा किंवा सुरक्षित निवास उपलब्ध नसल्यास त्याच्या विकासातील मर्यादा कायम राहू शकतात.

7. आर्थिक व सामाजिक असमानतेची संकल्पना: असमानता म्हणजे समाजातील व्यक्ती, कुटुंबे किंवा सामाजिक गट यांच्यामध्ये उत्पन्न, संपत्ती, संधी, संसाधने आणि जीवनमान यांचे असमान वितरण होय. असमानता ही प्रत्येक वेळी केवळ उत्पन्नातील फरकापुरती मर्यादित नसते; ती सामाजिक प्रतिष्ठा, शिक्षण, रोजगार, आरोग्य आणि निर्णयप्रक्रियेतील सहभाग यांमध्येही दिसून येते.

१. उत्पन्नातील असमानता: व्यक्ती किंवा कुटुंबांना मिळणाऱ्या वेतन, नफा, व्याज, भाडे आणि इतर उत्पन्नाच्या स्रोतांमध्ये असमानता असते. उच्च उत्पन्न गटांकडे बचत व गुंतवणुकीची क्षमता अधिक असू शकते; कमी उत्पन्न गटांचा मोठा हिस्सा मात्र दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यात खर्च होतो.

२. संपत्तीतील असमानता: जमीन, घरे, आर्थिक मालमत्ता, व्यवसाय आणि इतर संपत्ती यांच्या मालकीतील फरकामुळे संपत्तीची असमानता निर्माण होते. संपत्तीमुळे भविष्यातील उत्पन्न, शिक्षण, व्यवसाय आणि आर्थिक सुरक्षिततेच्या संधींवर परिणाम होतो.

३ शैक्षणिक असमानता: ग्रामीण-शहरी भागांतील शैक्षणिक सुविधांची तफावत, डिजिटल साधनांची उपलब्धता आणि शिक्षणाचा खर्च यांमुळे विद्यार्थ्यांच्या संधींमध्ये फरक निर्माण होऊ शकतो. शिक्षणातील असमानता पुढे रोजगार व उत्पन्नातील असमानतेला कारणीभूत ठरू शकते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

४. सामाजिक व प्रादेशिक असमानता: महिला, वंचित सामाजिक घटक, दिव्यांग व्यक्ती, ग्रामीण कुटुंबे आणि दुर्गम भागांतील नागरिकांना काही परिस्थितींमध्ये रोजगार, शिक्षण, आरोग्य आणि आर्थिक संसाधनांपर्यंत पोहोचण्यात अडचणी येतात. त्यामुळे समान संधी उपलब्ध करून देणाऱ्या धोरणांची आवश्यकता अधोरेखित होते.

8. भारतातील दारिद्र्याचे स्वरूप: उपलब्ध आकडेवारीचे विश्लेषण:

भारतामध्ये दारिद्र्याचे मोजमाप करताना वेगवेगळ्या पद्धतींचा वापर केला जातो. उत्पन्न किंवा उपभोगावर आधारित दारिद्र्य आणि आरोग्य, शिक्षण व जीवनमानावर आधारित बहुआयामी दारिद्र्य यांमध्ये फरक आहे. त्यामुळे वेगवेगळ्या अहवालांतील आकडे थेट एकमेकांशी तुलना करताना वापरलेली पद्धत आणि दारिद्र्यरेषा लक्षात घेणे आवश्यक आहे. नीती आयोगाच्या National Multidimensional Poverty Index: A Progress Review 2023 या अहवालानुसार, भारतातील बहुआयामी दारिद्र्याचे प्रमाण २०१५–१६ मधील २४.८५ टक्क्यांवरून २०१९–२१ मध्ये १४.९६ टक्क्यांपर्यंत कमी झाले. या कालावधीत अंदाजे १३.५ कोटी लोक बहुआयामी दारिद्र्यातून बाहेर आल्याचे अहवालात नमूद केले आहे. नीती आयोगाच्या जानेवारी २०२४ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या चर्चापत्रात २०१३–१४ ते २०२२–२३ या कालावधीसाठी बहुआयामी दारिद्र्याचे प्रमाण २९.१७ टक्क्यांवरून अंदाजे ११.२८ टक्क्यांपर्यंत घसरल्याचा अंदाज देण्यात आला आहे. या कालावधीत सुमारे २४.८२ कोटी लोक बहुआयामी दारिद्र्यातून बाहेर आल्याचे त्यात नमूद आहे.

भारत: बहुआयामी दारिद्र्याचे प्रमाण नीती आयोगाच्या उपलब्ध अहवालांतील आकडेवारी :

२०१५–१६: २४.८५%, २०१९–२१: १४.९६%, २०२२–२३: ११.२८%

(स्रोत: नीती आयोग, National MPI Progress Review 2023 आणि Multidimensional Poverty in India since 2005–06.)

या आकडेवारीतून बहुआयामी दारिद्र्य कमी झाल्याचे दिसते. तथापि, दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होणे म्हणजे उत्पन्न व संपत्तीतील असमानता पूर्णपणे दूर झाली आहे, असा निष्कर्ष काढता येत नाही. रोजगाराची स्थिरता, वेतनाची पातळी, शिक्षणाची गुणवत्ता, आरोग्यसेवेचा खर्च आणि प्रादेशिक विषमता यांचे स्वतंत्र मूल्यमापनही आवश्यक आहे.

9. दारिद्र्य आणि असमानतेची प्रमुख कारणे:

१. बेरोजगारी व अपुरा रोजगार: बेरोजगारी हे दारिद्र्याचे प्रमुख कारण आहे. मात्र, केवळ बेरोजगारीच नव्हे, तर कमी वेतन, हंगामी रोजगार, अनौपचारिक क्षेत्रातील असुरक्षित काम आणि अपुरे कामाचे तास यांमुळेही आर्थिक असुरक्षितता निर्माण होते. ग्रामीण भागात कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असलेल्या कुटुंबांना हंगामी स्वरूपाच्या कामामुळे नियमित उत्पन्न मिळत नाही.

२. कृषी क्षेत्रातील समस्या: भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राला महत्त्वाचे स्थान असले, तरी अल्पभूधारणा, सिंचनाचा अभाव, उत्पादन खर्चातील वाढ, बाजारभावातील चढ-उतार आणि हवामानातील अनिश्चितता यांमुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर परिणाम होतो. विशेषतः मराठवाड्यासारख्या पर्जन्यावर अवलंबून असलेल्या प्रदेशांमध्ये पाण्याची उपलब्धता आणि शेतीची उत्पादकता हे दारिद्र्यनिर्मूलनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे घटक आहेत.

३. शिक्षण व कौशल्यांचा अभाव: गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि रोजगाराभिमुख कौशल्ये उपलब्ध नसल्यास व्यक्तींना अधिक उत्पादक व चांगल्या वेतनाच्या कामांमध्ये प्रवेश मिळविणे कठीण होऊ शकते. शिक्षणातील असमानता पुढील पिढीपर्यंत दारिद्र्य टिकून राहण्यास कारणीभूत ठरू शकते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

४. लोकसंख्या व संसाधनांवरील दबाव: मर्यादित नैसर्गिक संसाधने, अपुऱ्या सार्वजनिक सुविधा आणि रोजगारनिर्मितीचा कमी वेग यांमुळे काही प्रदेशांमध्ये उपलब्ध साधनांवर दबाव निर्माण होतो. तथापि, लोकसंख्या स्वतःहून दारिद्र्याचे कारण नसून शिक्षण, उत्पादक रोजगार, आरोग्य आणि संसाधनांच्या नियोजनाचा अभाव अधिक निर्णायक ठरतो.

५. आर्थिक संसाधनांचे केंद्रीकरण: जमीन, भांडवल, तंत्रज्ञान आणि व्यवसायाच्या संधींचे असमान वितरण आर्थिक विषमता वाढवू शकते. संपत्ती असलेल्या व्यक्तींना गुंतवणुकीतून अधिक उत्पन्न मिळविण्याची संधी असते; तर कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांना बचत आणि उत्पादक गुंतवणुकीसाठी मर्यादित साधने उपलब्ध असतात.

६. सामाजिक व लैंगिक विषमता: महिलांना रोजगार, मालमत्तेची मालकी, वित्तीय सेवा, शिक्षण आणि निर्णयप्रक्रियेत समान संधी न मिळाल्यास कुटुंबाच्या आर्थिक प्रगतीवर मर्यादा येऊ शकतात. सामाजिक भेदभावामुळे काही समूहांना आर्थिक संधींचा लाभ घेणे अधिक कठीण होऊ शकते.

10. दारिद्र्य, असमानता आणि आर्थिक विकास यांचा परस्परसंबंध:

दारिद्र्य, असमानता आणि आर्थिक विकास हे एकमेकांशी संबंधित आहेत. आर्थिक विकासामुळे उत्पादन, रोजगार आणि उत्पन्न वाढू शकते; परंतु या वाढीचा लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी योग्य धोरणांची आवश्यकता असते.दारिद्र्यामुळे व्यक्तींच्या शिक्षण व आरोग्यावरील गुंतवणुकीची क्षमता कमी होते. परिणामी त्यांची उत्पादकता आणि रोजगाराच्या संधी मर्यादित राहू शकतात. त्याचप्रमाणे, संधींची असमानता आर्थिक प्रगतीत सहभागी होण्याची क्षमता कमी करू शकते. याउलट, सर्वसमावेशक विकासामुळे अधिकाधिक लोकांना उत्पादक रोजगार, शिक्षण, आरोग्यसेवा, वित्तीय सुविधा आणि बाजारपेठेपर्यंत पोहोच मिळते. त्यामुळे आर्थिक विकासाचा पाया व्यापक होतो.

विकासाचे तीन महत्त्वाचे पैलू:

* आर्थिक विकास: उत्पादनवाढ, उत्पादकता, रोजगार आणि उत्पन्नातील सुधारणा.

* सामाजिक विकास: शिक्षण, आरोग्य, समान संधी, सामाजिक न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठा.

* संसाधनांचे न्याय्य वितरण: विकासाच्या लाभांपर्यंत वंचित घटकांची पोहोच आणि आर्थिक सुरक्षितता.

म्हणूनच आर्थिक विकासाचे मूल्यमापन करताना विकासाचा वेग आणि त्याचे वितरण या दोन्ही बाबी विचारात घेणे आवश्यक आहे.

11. सर्वसमावेशक विकासाची संकल्पना:

सर्वसमावेशक विकास म्हणजे आर्थिक प्रगतीच्या प्रक्रियेत समाजातील विविध घटकांना सहभागी करून घेणारा आणि विकासाचे लाभ व्यापक लोकसमूहापर्यंत पोहोचविणारा विकास होय. या संकल्पनेत केवळ राष्ट्रीय उत्पन्नवाढीला महत्त्व दिले जात नाही, तर रोजगारनिर्मिती, समान संधी, सामाजिक सुरक्षा, मानवी क्षमता आणि जीवनमानातील सुधारणा यांनाही महत्त्व दिले जाते.

सर्वसमावेशक विकासाची संकल्पना पुढील तत्त्वांवर आधारित आहे:

1. समान संधी: जात, लिंग, प्रदेश किंवा आर्थिक स्थितीमुळे व्यक्तींच्या विकासाच्या संधी मर्यादित होऊ नयेत.

2. उत्पादक रोजगार: व्यक्तींना योग्य वेतन, सुरक्षित कामकाज आणि कौशल्यविकासाच्या संधी मिळाव्यात.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

3. मानवी विकास: गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, आरोग्य, पोषण आणि सुरक्षित निवास या मूलभूत गरजांची पूर्तता व्हावी.

4. आर्थिक सहभाग: लघुउद्योग, स्वयंरोजगार, कृषीपूरक व्यवसाय आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन मिळावे.

5. सामाजिक संरक्षण: आर्थिक संकटे, आजारपण, वृद्धत्व आणि रोजगारातील अनिश्चितता यांमुळे कुटुंबे पुन्हा दारिद्र्यात ढकलली जाणार नाहीत, यासाठी सुरक्षा व्यवस्था असावी.

6. प्रादेशिक संतुलन: मागास व दुर्गम भागांमध्ये पायाभूत सुविधा आणि रोजगाराच्या संधी वाढवाव्यात.

१२. दारिद्र्यनिर्मूलनासाठी सरकारी योजनांची भूमिका:

भारतामध्ये दारिद्र्य कमी करण्यासाठी रोजगार, अन्नसुरक्षा, ग्रामीण विकास, आर्थिक समावेशन आणि सामाजिक संरक्षणाशी संबंधित विविध योजना राबविल्या जातात. या योजनांचे यश त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीवर आणि पात्र लाभार्थ्यांपर्यंत लाभ पोहोचण्यावर अवलंबून असते.

योजना व त्यांचे प्रमुख उद्देश:

१. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA): ग्रामीण भागात मागणीनुसार अकुशल शारीरिक कामाच्या रोजगाराची कायदेशीर हमी.

२. सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS): पात्र कुटुंबांना अनुदानित अन्नधान्य उपलब्ध करणे.

३. प्रधानमंत्री आवास योजना: पात्र कुटुंबांना घराच्या उपलब्धतेसाठी सहाय्य.

४. राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका अभियान (DAY-NRLM): स्वयं-सहायता गट व ग्रामीण उपजीविकेला प्रोत्साहन

५. प्रधानमंत्री जनधन योजना: बँकिंग व औपचारिक वित्तीय सेवांपर्यंत प्रवेश वाढविणे.

६. आयुष्मान भारत–प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना: पात्र कुटुंबांना निर्दिष्ट आरोग्य उपचारांसाठी आर्थिक संरक्षण.

या योजनांमुळे उत्पन्नातील अस्थिरता कमी करणे, अन्नसुरक्षा सुधारणे, आर्थिक सेवांचा विस्तार करणे आणि मूलभूत सुविधांची उपलब्धता वाढविणे शक्य होते. नीती आयोगाच्या बहुआयामी दारिद्र्यविषयक अहवालातही जीवनमान, आरोग्य आणि शिक्षणाशी संबंधित विविध निर्देशकांमध्ये सुधारणा झाल्याचे नमूद केले आहे. तथापि, योजनांचे मूल्यमापन केवळ लाभार्थ्यांची संख्या पाहून न करता लाभांची गुणवत्ता, सातत्य, स्थानिक गरजांशी सुसंगती आणि प्रत्यक्ष जीवनमानातील बदल यांच्या आधारे केले पाहिजे.

१३. सर्वसमावेशक विकासासमोरील आव्हाने:

* अनौपचारिक रोजगाराचे वर्चस्व: अनेक कामगारांना नियमित वेतन, सामाजिक सुरक्षा आणि रोजगारातील स्थैर्य उपलब्ध नसते.

* शिक्षणातील गुणवत्तेची तफावत: शाळा व महाविद्यालयांची उपलब्धता असूनही शिकण्याच्या परिणामांमध्ये फरक राहू शकतो.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

* आरोग्यसेवेचा खर्च: आरोग्यविषयक खर्चामुळे कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांची आर्थिक स्थिती अधिक असुरक्षित होऊ शकते.

* प्रादेशिक विषमता: औद्योगिकीकरण, सिंचन, वाहतूक, बाजारपेठ आणि डिजिटल सुविधांचे वितरण सर्व प्रदेशांत समान नसते.

* डिजिटल दरी: इंटरनेट, डिजिटल उपकरणे आणि डिजिटल साक्षरतेतील फरकांमुळे शिक्षण व आर्थिक सेवांमध्ये असमान प्रवेश निर्माण होऊ शकतो.

* योजनांच्या अंमलबजावणीतील त्रुटी: माहितीचा अभाव, प्रशासकीय विलंब आणि तक्रार निवारणातील कमतरता यांमुळे पात्र नागरिकांना लाभ मिळण्यात अडथळे येऊ शकतात.

१४. सर्वसमावेशक विकासासाठी उपाययोजना व धोरणात्मक शिफारसी:

१. रोजगाराभिमुख आर्थिक विकास: श्रमप्रधान उद्योग, सूक्ष्म व लघुउद्योग, ग्रामीण उद्योग, पर्यटन, अन्नप्रक्रिया आणि सेवा क्षेत्रांमध्ये रोजगारनिर्मितीला प्रोत्साहन द्यावे. रोजगाराच्या संख्येबरोबरच कामाची गुणवत्ता, नियमित उत्पन्न आणि सामाजिक सुरक्षा यांवर भर देणे आवश्यक आहे.

२. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण व कौशल्यविकास: शालेय शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविणे, उच्च शिक्षण सुलभ करणे आणि उद्योगांच्या गरजांशी सुसंगत कौशल्य प्रशिक्षण उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती, डिजिटल सुविधा आणि करिअर मार्गदर्शन उपलब्ध करून दिल्यास त्यांच्या संधी वाढू शकतात.

३. कृषी व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे बळकटीकरण: सिंचन सुविधा, जलसंधारण, पीकविविधीकरण, शेतमाल साठवणूक, प्रक्रिया उद्योग आणि शेतकऱ्यांना बाजारपेठेपर्यंत पोहोच यांचा विस्तार करावा. कृषीपूरक व्यवसाय आणि ग्रामीण बिगरशेती रोजगार वाढविणेही आवश्यक आहे. विशेषतः मराठवाड्यासारख्या दुष्काळप्रवण प्रदेशात पाण्याचे शाश्वत व्यवस्थापन, स्थानिक रोजगार आणि कृषीमूल्य साखळीचा विकास या उपाययोजनांना प्राधान्य देता येईल.

४. महिला आर्थिक सक्षमीकरण: महिलांना शिक्षण, कौशल्य प्रशिक्षण, उद्योजकता, बँक कर्ज, मालमत्तेवरील हक्क आणि सुरक्षित रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात. स्वयं-सहायता गटांना केवळ बचत गट म्हणून न पाहता उत्पादन, प्रक्रिया, विपणन आणि सेवा क्षेत्रांतील उद्योजकीय संस्थांमध्ये विकसित करण्याची गरज आहे.

५. सामाजिक सुरक्षेचा विस्तार: वृद्ध, दिव्यांग, असंघटित कामगार आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांसाठी पात्रतेनुसार सामाजिक सुरक्षा, आरोग्य संरक्षण आणि अन्नसुरक्षा उपलब्ध असावी. लाभार्थ्यांची ओळख आणि तक्रार निवारण व्यवस्था अधिक पारदर्शक करावी.

६. प्रगतिशील व न्याय्य वित्तीय धोरण: सार्वजनिक खर्चाचे प्राधान्य शिक्षण, आरोग्य, पोषण, पायाभूत सुविधा आणि रोजगारनिर्मिती यांना द्यावे. करव्यवस्थेची न्याय्यता, सार्वजनिक निधीचा कार्यक्षम वापर आणि कल्याणकारी योजनांचे परिणामकारक मूल्यमापन यांमुळे सामाजिक विकासाला मदत होऊ शकते.

७. स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका: ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद आणि नगरपालिका यांनी स्थानिक गरजांनुसार विकास आराखडे तयार करावेत. स्थानिक पातळीवरील दारिद्र्य, रोजगार, शिक्षण, पाणी आणि आरोग्य यांचे नियमित मूल्यमापन करून निधीचे नियोजन करावे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

८. पुराव्यावर आधारित धोरणनिर्मिती: दारिद्र्य आणि असमानता मोजण्यासाठी अद्ययावत, विश्वासार्ह आणि तुलनायोग्य माहिती उपलब्ध असावी. उत्पन्न, उपभोग, संपत्ती, रोजगाराची गुणवत्ता, शिक्षण आणि आरोग्य यांचे स्वतंत्र निर्देशक वापरून धोरणांचे परिणाम तपासणे आवश्यक आहे.

१५. संशोधनातील प्रमुख निरीक्षणे: प्रस्तुत सैद्धांतिक व दुय्यम माहितीच्या विश्लेषणावरून पुढील निरीक्षणे मांडता येतात.

1. दारिद्र्य ही बहुआयामी समस्या असून तिचे निराकरण केवळ आर्थिक मदतीने शक्य होत नाही. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि मूलभूत सुविधांचा समन्वित विकास आवश्यक आहे.

2. बहुआयामी दारिद्र्याच्या निर्देशकांमध्ये सुधारणा होणे ही सकारात्मक बाब आहे; मात्र त्यावरून उत्पन्न व संपत्तीतील असमानता किती कमी झाली आहे, हे स्वतंत्रपणे सिद्ध होत नाही.

3. स्थिर आणि उत्पादक रोजगारनिर्मिती ही दारिद्र्यनिर्मूलनाची दीर्घकालीन पूर्वअट आहे. रोजगाराच्या गुणवत्तेकडे दुर्लक्ष केल्यास आर्थिक असुरक्षितता कायम राहू शकते.

4. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि कौशल्यविकासामुळे व्यक्तींची उत्पादकता व आर्थिक संधी वाढण्यास मदत होते.

5. महिला सक्षमीकरण आणि वंचित घटकांचा आर्थिक सहभाग वाढविल्याशिवाय विकासाचे लाभ सर्वांपर्यंत पोहोचविणे कठीण आहे.

6. ग्रामीण आणि शहरी भागांच्या गरजा वेगवेगळ्या असल्यामुळे विकास धोरणे स्थानिक परिस्थितीनुसार आखली पाहिजेत.

7. सरकारी योजनांची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, नियमित मूल्यमापन आणि नागरिकांचा सहभाग आवश्यक आहे.

१६. निष्कर्ष: दारिद्र्य, असमानता आणि सर्वसमावेशक विकास या परस्परावलंबी संकल्पना आहेत. आर्थिक विकासामुळे उत्पादन, उत्पन्न आणि रोजगाराच्या संधी वाढतात; परंतु विकासाचे लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत पोहोचले नाहीत, तर आर्थिक व सामाजिक विषमता कायम राहू शकते. त्यामुळे विकासाच्या प्रक्रियेत केवळ राष्ट्रीय उत्पन्नवाढीपेक्षा मानवी कल्याण आणि समान संधी यांना अधिक महत्त्व देणे आवश्यक आहे. भारतामध्ये बहुआयामी दारिद्र्य कमी झाल्याचे नीती आयोगाच्या अहवालांतील आकडे दर्शवितात. तथापि, दारिद्र्यनिर्मूलनाची प्रक्रिया अधिक प्रभावी करण्यासाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, स्थिर रोजगार, सार्वजनिक आरोग्य, कृषी विकास, महिला सक्षमीकरण आणि सामाजिक सुरक्षा यांवर सातत्याने भर देणे आवश्यक आहे.

दारिद्र्य कमी करण्यासाठी तात्पुरती आर्थिक मदत उपयुक्त असली, तरी दीर्घकालीन उपाय म्हणून व्यक्तींच्या आर्थिक क्षमता वाढविणे, उत्पादक संसाधनांपर्यंत प्रवेश उपलब्ध करून देणे आणि सामाजिक संस्थांना सक्षम करणे महत्त्वाचे आहे. त्याचप्रमाणे, असमानता कमी करण्यासाठी केवळ उत्पन्नाचे पुनर्वितरण पुरेसे नसून शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि सामाजिक सहभागातील संधींची विषमता दूर करणे आवश्यक आहे. अंततः सर्वसमावेशक विकास म्हणजे आर्थिक प्रगतीचा लाभ समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोचविणे, प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने जगण्याची संधी देणे आणि विकासाच्या प्रक्रियेत कोणताही घटक वंचित राहणार नाही याची खात्री करणे होय. दारिद्र्यमुक्त, न्याय्य आणि शाश्वत समाजाच्या निर्मितीसाठी आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्याय यांचा समन्वय साधणे ही काळाची गरज आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

१७. संदर्भसूची:

1. नीती आयोग (२०२१). National Multidimensional Poverty Index: Baseline Report. भारत सरकार.

2. नीती आयोग (२०२३). National Multidimensional Poverty Index: Progress Review 2023. भारत सरकार. (https://www.niti.gov.in/node/868).

3. नीती आयोग (२०२४). Multidimensional Poverty in India since 2005–06: A Discussion Paper. भारत सरकार. (https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2024-01/MPI-22_NITI Aayog20254.pdf.

4. World Bank (2025). Poverty and Equity Brief: India. World Bank Group. (https://documents1.worldbank.org/curated/en/099722104222534584/pdf/IDU-25f34333-d3a3-44ae-8268-86830e3bc5a5.pdf).

5. Sen, Amartya (1999). Development as Freedom. Oxford University Press.

6. Todaro, Michael P. and Smith, Stephen C. Economic Development. Pearson.

7. Alkire, Sabina and Foster, James (2011). "Counting and Multidimensional Poverty Measurement." Journal of Public Economics, 95(7–8), 476–487.

8. United Nations (2015). Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations.